

УДК 911.3

Безлатня Л.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Культурні ландшафти міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України у розбудові регіональної екомережі

Безлатня Л.О. Культурні ландшафти міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України у розбудові регіональної екомережі. У статті розглянуто сучасні проблеми розбудови регіональних екомереж України серед яких виокремлено непродумане запозичення теоретичних основ формування екомереж у західноєвропейських країнах, відсутність в Україні необхідних площ культурних ландшафтів, недостатнє використанні у процесі розбудови екомережі України антропогенних ландшафтів тощо. Показана необхідність об'єднання Дністерсько-Дніпровської частини Галицько-Слобожанського екокоридору з міжзональним геоекотоном «лісополе-поле» Правобережної України, що дасть можливість значно підвищити різноманіття ландшафтних комплексів цієї структури та її стійкість до антропогенних навантажень. Доказано, що основою формування Галицько-Слобожанського екокоридору мають бути культурні каркасні (селитебні і дорожні) та фонові (сільськогосподарські і лісові антропогенні) ландшафти, при наданні значної уваги і гуманістичним (рекреаційним і сакральним) ландшафтам. Звернено увагу і на суттєве значення мікро- і мезекоосередків у структурі екокоридору, зокрема байрачних лісів, покинутих ставків, садів і навіть поселень.

Ключові слова: натуральні ландшафти, міжзональний геоекотон, розбудова, екомережа, Правобережна Україна, екоосередок, ландшафтний комплекс.

Безлатня Л.О. Культурные ландшафты межзонального геоекотону «лесополе-поле» Правобережной Украины в развитии региональной экосети. В статье рассмотрены современные проблемы перестройки региональных экосетей Украины среди которых выделено непродуманное заимствование теоретических основ формирования экосетей в западноевропейских странах, отсутствие в Украине необходимых площадей культурных ландшафтов, недостаточное использование в процессе перестройки экосети Украины антропогенных ландшафтов и т.п. Показанная необходимость объединения Днестровско-Днепровской части Галицко-Слобожанского экокореидора с межзональным геоекотонном «лесополе-поле» Правобережной Украины, которая даст возможность значительно повысить многообразие ландшафтных комплексов этой структуры и ее стойкость к антропогенным нагрузкам. Доказано, что основой формирования Галицко-Слобожанского экокореидора должны быть культурные каркасные (селитебные и дорожные) и фоновые (сельскохозяйственные и лесные антропогенные) ландшафты, при предоставлении значительного внимания и гуманистическим (рекреационным и сакральным) ландшафтам. Обращенно внимание на существенное значение микро- и мезоочагов в структуре экокореидора, в частности байрачных лесов, покинутых прудов, садов и даже поселений.

Ключевые слова: натуральные ландшафты, межзональный геоекотон, развитие, экосеть, Правобережная Украина, экокочаг, ландшафтний комплекс.

Bezlatny L.O. Cultural landscapes are the interzonal geoeckotonu «lisopole-field» of Right-bank Ukraine in re-erecting of regional ekomerezh. In the article the modern problems of re-erecting of regional ekomerezh Ukraine are considered among which the hasty borrowing of theoretical bases of forming of ekomerezh is selected in zakhidnoevropeyskikh countries, absence in Ukraine of necessary areas of cultural landscapes, insufficient the use in the process of re-erecting of ekomerezh Ukraine of anthropogenic landscapes and others like that. Rotined necessity of association Dnistersko-dnepr part Galychyna-suburb ekokoridoru with interzonal geoeckotonom the «lisopole-field» of Right-bank Ukraine which will enable considerably to promote the variety of landscape complexes of this structure and its firmness to the anthropogenic loadings. Dokazano, that by forming basis Galychyna-suburb ekokoridoru must be cultural framework (selitebni and road) and base-line (agricultural and forest anthropogenic) landscapes, at the grant of considerable attention and to the humanism (rekreaciyim and sakral'nim) landscapes. Appeal attention and on a substantial value mikro- and mezeckooseredkiv in the structure of

ekokoridoru, in particular the gully forests, abandoned ponds, gardens and even settlements.

Keywords: natural landscapes, interzonal geoeoton, re-erecting, ekomerezh, Right-bank Ukraine, ekooseredok, landscape complex.

Наявність проблеми. Розробка правових засад розбудови екомережі України, дослідження можливостей її формування та наявні практичні дії у створенні регіональних екомереж, породили низку проблем, що потребують обґрунтування їх вирішення. Серед них: що являється основою для розбудови екомережі України?; якими мають бути регіональні екомережі та їх співвідношення з іншими ландшафтними структурами, зокрема заповідними? тощо. Без вирішення цих проблем розбудова екомережі України може або значно уповільнити темпи, що уже спостерігається, або залишитися на папері у вигляді різноманітних схем і проектів. Для вирішення поставлених проблем за модельний регіон взято міжзональний геоекотон «лісополе-поле» Правобережної України і на його основі показано можливості використання культурних ландшафтів у розбудові Дністерсько-Дніпровської ділянки Галицько-Слобожанського екокоридору екомережі України.

Аналіз попередніх публікацій. Публікацій присвячених екомережі України є багато, значно збільшилася кількість видань стосовно культурних ландшафтів, аналіз яких здійснено в узагальнюючій монографії В.М. Воловика [1]. Міжзональні геоекотони розглянуто лише у двох публікаціях [3,4], одна з яких присвячена безпосередньо міжзональному геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України [4]. У цій монографії вперше детально розглянута структура міжзонального геоекотону, особливості його геоекотонізації, специфіка ант ропогенних ландшафтів, можливості їх раціонального використання та охорони. Частково задіта і проблема формування культурних ландшафтів, однак не показано їх роль та значення у процесі розбудови екомережі України.

Мета дослідження – розглянути можливості просторового поєднання Дністерсько-Дніпровської частини Галицько-Слобожанського екокоридору з міжзональним геоекотонем «лісополе-поле» Правобережної України, обґрунтувати значення культурних ландшафтів як основи подальшої розбудови регіональної екомережі.

Результати дослідження. Науковцями різних галузей науки, уже більше двох десятиріч, розробляється екомережа України. Її мета – збереження ландшафтно-біотичного різноманіття, припинення деградаційних процесів природного середовища, максимального відновлення природного каркасу й, загалом, формування екобезпечного розвитку території України. Однак, як показують аналіз опублікованих праць з цього питання і результати польових ландшафтознавчих досліджень, більшість розробок присвячених екомережі здебільшого залишаються на папері, у проектах. Причин кілька:

– екомережа України формується за принципами і методикою західноєвропейської. При цьому не враховано стан ландшафтів цих територій: у Західній Європі уже давно сформовано культурний ландшафт, на якому й базується екомережа; в Україні переважає акультурний ландшафт і його взято за основу екомережі. Чомусь ніхто із науковців не ставить питання: чи можна на занедбаному ландшафті розбудовувати екологічну мережу? Можливо спочатку створити культурний ландшафт і на ньому розбудовувати екомережу України?

– в основі екомережі України – річкові долини без врахування того, що саме у їх межах зосередженні основні міста, промисловість, рекреація тощо. У низці випадків приходиться розробляти додаткові екокоридори, щоб хоч трохи

покращити виконання ними їхніх функцій. Там, де річкових долин немає, структури екомережі, особливо вищого рівня – екокоридори, прокладені явно непродумано. Зокрема це стосується широтного Галицько-Слобожанського екокоридору на ділянці, що з'єднує долини річок Дністра і Дніпра. Розробники цієї схеми екомережі України або не знали, що межа між лісостепом і степом проходить значно південніше і що саме вона виокремлюється найбільшим різноманіттям ландшафтних комплексів і представляє собою міжзональний геоекотон, або для спрощення виділення екокоридору до уваги взяли лише один із геокомпонентів, зокрема рослинність (ліси). Так чи інакше, Галицько-Слобожанський екокоридор на ділянці Дністер-Дніпро явно прокладено невдало. Територіально він має співпадати з міжзональним геоекотоном «лісополе-поле», значне різноманіття ландшафтних комплексів якого, а відповідно, і їх підвищена стійкість до антропогенних навантажень та можливості створення низки заповідних об'єктів, не викликають сумнівів. Після суміщення Галицько-Слобожанського екокоридору з міжзональним геоекотоном «лісополе-поле» у межах Правобережної України, подальшу розбудову екомережі необхідно розпочинати у двох напрямках: формування культурних ландшафтів і збільшення кількості та площ заповідних об'єктів. Спочатку необхідно привести в порядок сучасні антропогенні ландшафти, як це зробили у себе Польща, Угорщина, Чехія, а потім на їх основі розбудовувати екомережу. Тоді й проекти екомереж та їх обґрунтування будуть інші, бо інша буде стратегія збереження так званого «ландшафтного і біотичного різноманіття».

У культурному ландшафті, в ідеалі, співвідношення між натуральними й антропогенними ландшафтними комплексами має відповідати «золотій середині», а саме 32/68 відсотків. Жоден із регіонів України, зокрема й міжзональний геоекотон «лісополе-поле», навіть умовно не має такого співвідношення. Чи можна при таких вимогах розбудовувати екомережу? Можна, якщо це робити за схемою: наявний сучасний ландшафт – культурний ландшафт – територія екомережі. Безперечно, що розпочинати необхідно з менш антропогенізованих територій міжзонального геоекотону і поступово переходити до таких, де антропогенні ландшафти займають від 75 до 100%.

Поєднання Дністерсько-Дніпровської ділянки Галицько-Слобожанського екокоридору з міжзональним геоекотоном «лісополе-поле» у межах території Правобережної України дають можливість краще стикувати правобережну і лівобережну частину широтного коридору;

– формування основних структур регіональних екомереж передбачається на основі «слабко» антропогенізованої природи. Нажаль і такої залишилось мало, особливо у лісостепових і степових (лісопольових і польових) регіонах України. У межах міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України основні структури – екокоридори різних рівнів, природні ядра та інші необхідно формувати на основі антропогенних ландшафтів. Було б доцільним крім них виділяти в геоекотонах й інші екоструктури, зокрема райони й вузли, що явно покращить різноманіття екомережі міжзонального геоекотону «лісополе-поле». Різноманіття структурних елементів екомережі на основі міжзонального геоекотону лише підсилить її стабільність, а формування екорайонів та ековузлів, навіть на основі антропогенних ландшафтів, наблизить майбутню регіональну екомережу Правобережної України до реалій сьогодення і дасть можливість краще обґрунтувати затрати на її розбудову. Лише на «природних» ядрах і

екокоридорах екомережа будь-якого регіону буде функціонувати тільки на папері.

– Безперечно, що основою науково обґрунтованої екомережі України має бути культурний ландшафт. У межах Галицько-Слобожанського екокоридору на ділянці Дністер-Дніпро – культурний ландшафт сформований на складній ландшафтній структурі міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України. У цьому складному поєднанні фоновими є і залишаться сільсько-господарські та лісові антропогенні ландшафти. Перебудова наявних сільсько-господарських ландшафтів у культурні чітко обґрунтована і випробувана у процесі створення докучаєвських поєднань смуг та польових ландшафтів між ними. Цей досвід без вагань необхідно впроваджувати у практику на всій території міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України з врахуванням специфіки природи і ландшафтів окремих його районів, зокрема долин великих річок – Дністра, Південного Бугу і Дніпра. Щодо лісових ландшафтів, то ситуація складніша і потребує більше матеріальних і людських затрат.

Аналіз публікацій з проблеми покращення і збереження біо- і ландшафтного різноманіття лісових, особливо антропогенних ландшафтів, показав, що для її вирішення частіше використовують однобічний, здебільшого біологічний підхід [2, 5]. На наш погляд, географічні, зокрема ландшафтно-екологічні, дослідження можуть вирішити значно більше проблем, що є неможливим за допомогою методів біологічних наук.

З ландшафтно-екологічного погляду, особливо перспективним є вико ристання концепції біоцентричної сітьової структури (БСС). Вона ґрунтується на постулатах, які виробили у ландшафтній екології у 80-х роках ХХ ст. і мали у рамках її національних шкіл різні назви: «територіальні системи екологічної стабільності ландшафту» (Чехія), «структури ландшафту» (США, Канада), «екологічного каркасу ландшафту» (Литва). Враховуючи реальне різноманіття ландшафту, просторові закономірності біотичних міграцій, екологічні потреби окремих популяцій, положення сучасної популяційної екології й теорії життєздатних популяцій, концепція БСС має всі шанси стати найбільш придатною для розробки заходів зі збільшення різноманіття лісових ландшафтів, зокрема й міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України.

Найбільш ефективним є застосування БСС для збереження, у межах екомереж, різноманітних хребетних тварин, що було, є і буде у майбутньому складною проблемою. У цьому випадку особливе значення мають біоцентри, які одержали природоохоронний статус і з яких хребетні тварини можуть мігрувати через біо- (еко-) коридори в інші екоструктури.

Наявні лісові біоцентри або екоядра і екокоридори за розмірами та структурою здебільшого не відповідають вимогам, виконання яких необхідне для збереження біотичного і ландшафтного різноманіття. Зміна структури лісового біоцентру або екоядра у межах Галицько-Слобожанського екокоридору на ділянці Дністер-Дніпро у теперішніх умовах, майже нереальне, оскільки вони є частиною Держлісфонду і виконують специфічні функції. Реальним є створення нових або відновлення занедбаних узлісь, лісових екомікроосередків та додаткових антропогенних екоядер і екокоридорів.

Узлісся міжзонального геоекотону. Натуральні перехідні смуги між лісом і степом – узлісся – здавна цікавили географів, геоботаніків, ґрунтознавців, а пізніше й ландшафтознавців та екологів. Узлісся мають виключно важливе значення у процесах розвитку та взаємодії лісу і степу, особливо в зонах контакту

цих різних типів ландшафтів.

У межах міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України, узлісся були майже повністю знищені упродовж другої половини ХІХ – ХХ ст. Їх знищення суттєво збіднило різноманіття та знизило стійкість не лише степових, але й лісових ландшафтів геоекотону та у майбутньому й Дністерсько-Дніпровської ділянки Галицько-Слобожанського екокоридору. Більше того, без узлісь сучасна лісопольова зона України раціонально функціонувати не може. Це доказано у численних наукових публікаціях [3, 4] і стосується міжзонального геоекотону «лісополе-поле». Лише зазначимо, що на початку ХХІ ст., у межах досліджуваного геоекотону, повсюдно ліс і поле, або луки і поле, розділяє неширока (3-5 м.) польова дорога, або вони безпосередньо контактують між собою. Це негативно впливає на контактуючі ландшафтні комплекси до тих пір, поки не починає формуватися між ними або створюється людиною перехідна смуга, частіше узлісся. Для міжзонального геоекотону «лісополе-поле» доцільнішим є формування повнопрофільних узлісь. Їх можна розбудовувати або на залишках натуральних узлісь, або формувати заново. Оптимальна структура узлісся міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України така:

- смуга низькорослих дерев, характерних для лісу на межі якого узлісся формується: дуб черешчатий і пухнастий, ясен, берест, граб;

- у структурі деревостану другої смуги домінують різні види клену, особливо польового, татарського, бересту, акації білої, груші та яблуні лісової;

- смуга переважно високорослих чагарників глоду, дерену (кизилу), частково терену чорного і шипшини, калини-гордовини, що утворюють густі, однак прохідні хащі;

- переважають низькорослі чагарники свидини, бруслини, шипшини, терену, скумпії та частково високорослі трави. Це важко прохідна смуга у межах якої, разом із третьою, взимку накопичується найбільше снігу, тут достатньо їжі для птахів;

- переважає високе різнотрав'я і частково злаки, окремі кущі або зарості терену, шипшини, скумпії. Смуга багата на корм для птахів та звірів: зайців, лисиць, диких свиней, козуль;

- неширока смуга, представлена лучним або степовим різнотрав'ям та степовими злаками, що використовуються часто як сінокоси і під випас;

Повнопрофільні узлісся у межах міжзонального геоекотону тепер рідкість. Їх необхідно охороняти не лише як своєрідні перехідні ландшафтні комплекси, але і як еталони для формування антропогенних узлісь у майбутньому.

Байрачні мікро- і мезоосередки. Своєрідна й характерна ознака міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України – байрачні ліси, явно урізноманітняють та якісно покращають структуру Дністерсько-Дніпровської частини Галицько-Слобожанського екокоридору. Ці нові для екомережі України екоструктури, широко розповсюдженні у центральній та східній частинах міжзонального геоекотону. Інколи в околицях значних за площею лісових масивів, байрачні ліси зустрічаються часто і при розширенні їх площ, байрачні ліси можна поступово об'єднати у більші ділянки. Типовими і екологічно доцільними мікро- і мезоосередками вони стануть лише тоді, коли будуть оточені повнопрофільними узліссями. У структурі суміщених екокоридору і міжзонального геоекотону, мікро- і мезоосередками можуть бути не лише байрачні ліси, але й покинуті села й хутори, кар'єри занедбані ставки і сади та

інші ландшафтні комплекси на перший погляд непридатні для виконання екологічних функцій.

Висновок. Розбудова екомережі України призвела до виокремлення низки проблем серед яких основними є: ідентичність екомережі України західно-європейській, можливість формування екомережі на основі «єдиної методологічної основи»?; можливість розбудови екомережі України на фоні сучасних екологічно дестабілізованих ландшафтів та інші. У процесі дослідження міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України встановлено що: а) ділянку Дністер-Дніпро Галицько-Слобожанського екокоридору необхідно сумістити з міжзональним геоекотонем, що суттєво урізноманітнить тут ландшафтну структуру і підвищить стійкість ландшафтних комплексів до антропогенного навантаження; б) формування екокоридору можливе лише на основі культурних ландшафтів міжзонального геоекотону, при цьому: в) особливу увагу у розбудові культурних ландшафтів необхідно звернути на каркасні (селитебні й дорожні) та фонові (сільськогосподарські й лісові антропогенні) ландшафти, підвищену увагу варто приділити й гуманістичним ландшафтам – рекреаційним та сакральнотафальним. Просторове поєднання Галицько-Слобожанського екокоридору і міжзонального геоекотону «лісополе-поле» значно зменшить фінансові і матеріальні затрати на їх розбудову.

Література

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля: Монографія / В.М. Воловик. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
2. Генсірук С.А. Лісові ресурси України, їх охорона та використання / С.А. Генсірук, В.С. Бондар. – К.: Наук. думка, 1973. – 526 с.
3. Денисик Г.І. Лісополе України: монографія / Г.І. Денисик. – Вінниця: Тезис, 2001 – 284 с.
4. Денисик Г.І. Міжзональний геоекотон «лісостеп – степ» Правобережної України / Г.І. Денисик, О.І. Ситник. – Вінниця: Едельвейс і К, 2012. – 217 с.
5. Домаранський А.О. Знеліснення правобережжя Середнього Подніпров'я у межах Кіровоградської області: сучасний стан і тенденції / А.О. Домаранський. – Укр. ботан. журнал, 2010. – Т. 67. – №1. – С. 40-48.
1. Volovyk V.M. Etnokul'turni landshafty mistechok Podillya: Monohrafiya / V.M. Volovyk. – Vinnytsya: VNTU, 2011. – 270 s.
2. Hensiruk S.A. Lisovi resursy Ukrayiny, yikh okhorona ta vykorystannya / S.A. Hensiruk, V.S. Bondar. – K.: Nauk. dumka, 1973. – 526 s.
3. Denysyk H.I. Lisopole Ukrayiny: monohrafiya / H.I. Denysyk. – Vinnytsya: Tezys, 2001 – 284 s.
4. Denysyk H.I. Mizhazonal'nyu heoekoton «lisostep – step» Pravoberezhnoyi Ukrayiny / H.I. Denysyk, O.I. Sytnyk. – Vinnytsya: Edel'veys i K, 2012. – 217 s.
5. Domarans'kyu A.O. Znelisnennya pravoberezhzhya Seredn'oho Podniprov'ya u mezhakh Kirovohrads'koyi oblasti: suchasnyy stan i tendentsiyi / A.O. Domarans'kyu. – Ukr. botan. zhurnal, 2010. – T. 67. – №1. – S. 40-48.

Подано до редакції 11.06.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценцюк